

JAROSŁAW WĄSOWICZ SDB

LISTA DUCHOWNYCH INTERNOWANYCH W ŁĄDZIE 6 X 1941 r.

Beatyfikacja 108 męczenników ostatniej wojny, jakiej dokonał 13 czerwca 1999 r. podczas pielgrzymki do ojczyzny Ojciec Święty Jan Paweł II, spowodowała wzrost zainteresowania badaniami nad martyrologium duchowieństwa polskiego w czasie II wojny światowej. W związku z beatyfikacją zajęto się gromadzeniem dokumentacji dotyczącej poszczególnych kandydatów objętych procesem. W wyniku podjętych prac badawczych ukazała się spora ilość publikacji książkowych, artykułów i opracowań leksykograficznych dotyczących poszczególnych Błogosławionych¹. Staraniem diecezji włocławskiej, której została powierzona Postulacja Procesu Beatyfikacyjnego Męczenników Kościoła w Polsce z okresu II wojny, ukazywał się nawet specjalny biuletyn, który miał ułatwić dostęp do materiałów, pomocy oraz informacji dotyczących beatyfikacji Męczenników².

OBÓZ DLA DUCHOWIEŃSTWA W ŁĄDZIE N. WARTĄ STYCZEŃ 1940 – PAŹDZIERNIK 1941

Wśród wielu miejsc naznaczonych cierpieniem wyniesionych na ołtarze Męczenników znajduje się Łąd n. Wartą. Tutaj hitlerowski okupant zorganizował obóz

¹ Próby zebrania publikacji książkowych, artykułów i opracowań leksykograficznych, dotyczących męczenników ostatniej wojny ogłoszonych Błogosławionymi w 1999 r., dokonał ks. Tomasz Kaczmarek – Postulator Procesu beatyfikacji Męczenników. Zob.: T. Kaczmarek, *Bibliografia 108 Błogosławionych Męczenników*, „Ateneum Kapłańskie” nr 549-550 (2000), s. 258-277.

² *Ku beatyfikacji Męczenników, Biuletyn Postulacji Procesu Beatyfikacyjnego Męczenników Kościoła w Polsce z okresu II wojny*, red. ks. T. Kaczmarek, z. 1-7, Włocławek 20 listopada 1998 r. – 1 lipca 1999 r.

przejściowy dla katolickiego duchowieństwa, który dla większości więzionych tu duchownych stał się ostatnią przystanią w drodze do Dachau i innych obozów koncentracyjnych. Tam kilkudziesięciu z nich okryło się chwałą męczeństwa. Spośród 108 Męczenników ogłoszonych przez Jana Pawła II w czerwcu 1999 r. Błogosławionymi, siedmiu swój etap męczeńskiej drogi przeszło w klasztorze w Łądzie. Byli to: ks. Henryk Kaczorowski, ks. Józef Straszewski, kl. Tadeusz Dulny, kl. Bronisław Kostkowski – z diecezji wrocławskiej, ks. Franciszek Drzewiecki – orionista, ks. Michał Woźniak i ks. Michał Oziębłowski – z diecezji warszawskiej³.

Obóz dla duchowieństwa w Łądzie zaczął funkcjonować w pierwszych dniach stycznia 1940 r. W dniu 6 stycznia gestapo aresztowało gospodarzy klasztoru – salezjanów i oświadczyło im, że w klasztorze zostanie zorganizowany obóz przejściowy dla księży. Funkcjonował on do 28 października 1941 r. W jego historii można wyróżnić dwa etapy. Pierwszy trwał od 6 stycznia 1940 r. do 3 kwietnia 1941 r., kiedy przez obóz przeszło 82 duchownych. Począwszy od 7 stycznia gestapo zwoziło do Łądu duchownych diecezjalnych oraz kapłanów zakonnych. Byli wśród nich księża i klerycy z diecezji: wrocławskiej, gnieźnieńskiej, warszawskiej, poznańskiej, płockiej i częstochowskiej, oraz salezjanie, orioniści, oblaci, zmarłych wstąpiły, misjonarze św. Rodziny. Kolejny etap męczeństwa duchowieństwa katolickiego więzionego w Łądzie zamyka się w dniach od 6 do 28 października 1941 r. W tym czasie przebywało w nim 70 księży, głównie z diecezji wrocławskiej, warszawskiej i gnieźnieńskiej. Po trzech tygodniach pobytu tej grupy w łądzkim klasztorze, wywieziono niemal wszystkich kapłanów do obozu w Dachau.

Październikowa wywózka więzionych w Łądzie księży stanowiła likwidację obozu przejściowego dla duchowieństwa. Klasztor oddano w ręce niemieckiego ugrupowania Hitlerjugend, które pozostało tutaj aż do zakończenia wojny.

STAN BADAŃ NAD OBOZEM PRZEJŚCIOWYM DLA DUCHOWIEŃSTWA W ŁĄDZIE

Pierwsze badania odnoszące się bezpośrednio do dziejów obozu w Łądzie podjął ks. Wiktor Jacewicz SDB, były więzień obozu koncentracyjnego w Dachau, wytrwały badacz dziejów męczeństwa polskiego Kościoła podczas ostatniej wojny⁴. Na początku lat osiemdziesiątych rozpoczął pracę nad opracowaniem miejsc inter-

³ *Męczennicy za wiarę 1939-1945*. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy przesładowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarą życia świadectwo miłości, praca zbiorowa pod red.: T. Kaczmarek, H. Kietliński, L. Królikowski, Warszawa 1996.

⁴ Wśród ważniejszych publikacji ks. Jacewicza, dotyczących badań nad męczeństwem Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej należy wymienić: J. Domagała, (pseudonim ks. Jacewicza), *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957; W. Jacewicz, J. Woś, *Mar-*

nowania duchowieństwa katolickiego w czasie okupacji hitlerowskiej w Polsce. W celu zebrania materiałów sporządził specjalny list do byłych więźniów obozu łądzkiego, w którym zawarł prośbę o odpowiedź na przygotowane przez siebie pytania⁵. Niestety wysiłki te odniosły niewielki skutek. W okresie kiedy ks. Jacewicz rozpoczął swoje prace, żyła już tylko garstka byłych więźniów obozu internowania w Łądzie, po za tym od czasów obozowych minęło czterdzieści lat i czas zatarł w pamięci istotne szczegóły. Taki stan rzeczy znalazł odbicie w referacie wygłoszonym przez ks. Jacewicza w dniu 24 kwietnia 1984 r. na zjeździe księży – byłych więźniów obozów koncentracyjnych. Autor ogranicza się w nim do ogólnych stwierdzeń, które zdają się wynikać ze zgromadzenia przez niego małej ilości konkretnych danych o obozach internowania dla duchownych⁶. Referat ten, jest jedynym opublikowanym śladem badań ks. Wiktora Jacewicza nad tego typu miejscami odosobnienia, przeznaczonymi przez hitlerowców dla duchowieństwa katolickiego⁷.

Kolejne badania wiążą się z procesem Beatyfikacyjnym ks. biskupa Michała Kozala i są związane z jego pobytem w obozie w Łądzie. W roku 1960 postulator Beatyfikacji bpa Kozala, ks. Stanisław Librowski, rozesłał do upatrzonych wcześniej respondentów kwestionariusz, w którym zawarł m.in. pytania dotyczące pobytu biskupa w Łądzie. W roku 1988 wypełnione kwestionariusze zostały opublikowane przez postulatora w „Archiwach Bibliotekach i Muzeach Kościelnych”⁸.

tyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945, t. 1-5, Warszawa 1977-1981.

⁵ List ks. Wiktora Jacewicza do ks. Antoniego Kiszkurno, Aleksandrów Kujawski 6 XI 1981 r., Archiwum Salezjańskiej Inspektorii św. Wojciecha w Pile (odtąd: ArIP),teczka: ks. W. Jacewicz – Łąd; Ksiądz Jacewicz zawarł w liście następujące pytania: 1. Czy w czasie pobytu księży w Łądzie był tam jeszcze ktoś inny?, 2. Czy byliście pilnowani przez żołnierzy?, 3. W jakich partiach łądzkiego zakładu przebywaliście?, 4. jakie były warunki lokalowe, noclegowe, żywnościowe?, 5. Kto gotował jedzenie?, 6. Kto zaopatrywał w produkty żywnościowe?, 7. Kto był „komendantem” – czy ksiądz czy esman?, 8. Czy mogliście korespondować, otrzymywać paczki żywnościowe?, 9. Jakie były warunki higieniczne? Kto prał bieliznę?, 10. Czy mogliście codziennie odprawiać mszę św. w kościele?

⁶ Ks. W. Jacewicz, *Hitlerowskie obozy internowania duchowieństwa rzymskokatolickiego w latach okupacji, Próba syntezy*, „Biuletyn Informacyjny dla Księży b. Więźniów Obozu Koncentracyjnego w Dachau”, nr 11, Kalisz-Koszalin 1984 r., s. 9-13.

⁷ Podczas kwerendy w Archiwum Inspektorialnym natknąłem się tylko na dwie odpowiedzi na list – ankietę, o którym jest mowa powyżej. Nie natrafiłem na żadne szczegółowe opracowanie w maszynopisie, dotyczące obozów dla internowanych księży. Istnieje jednak możliwość, że część z obozów została opracowana przez ks. Jacewicza w rękopisach. Na dzień dzisiejszy, nie można jednak z całą pewnością na temat takich opracowań nic stwierdzić. Teczki ks. Jacewicza są cały czas w trakcie porządkowania, które ze względu na ilość (kilkadziesiąt teczek) i wartość materiału, zapewne potrwa jeszcze długo.

⁸ W punkcie VI kwestionariusza zatytułowanym „Więzienie i obóz koncentracyjny 1939-1943” padły następujące pytania: Pyt. 91 – zachowanie się Sługi Bożego podczas przykrej podróży

Mimo wzmózonych prac badawczych nad martyrologium duchowieństwa polskiego podczas II wojny światowej związanych z procesem beatyfikacji 108 Męczenników, obóz przejściowy w Łądzie nie doczekał się monografii naukowej. Pewną lukę w tym zakresie wypełnia pozycja *Łądcy męczennicy. Obóz dla duchowieństwa w Łądzie n/Wartą styczeń 1940 – październik 1941*, wydana staraniem Kleryckiego Koła Łądzkich Przewodników. Oprócz krótkiej historii łądzkiego obozu, przybliży także postaci Błogosławionych Męczenników, kładąc szczególnie nacisk na ich pobyt w Łądzie, w aneksie zaś zostały umieszczone wcześniej nie publikowane wspomnienia z tego okresu⁹.

Najszerzej reprezentowaną grupę publikacji stanowią wspomnienia byłych więźniów obozu dla duchownych w Łądzie: ks. biskupa Franciszka Korszyńskiego¹⁰, ks. Stanisława Librowskiego¹¹, ks. Józefa Świniarskiego¹² oraz ks. Władysława Bartonia SDB¹³. Jednak za najcenniejszą publikację w tej grupie należy uznać wspomnienia pisane w Łądzie przez Błogosławionego ks. Franciszka Drzewieckiego – orionisty, opublikowane w monografii jemu poświęconej¹⁴. Inną grupę stanowią wspomnienia świeckich utrzymujących w tym czasie kontakt z łądzkim klasztorem: Bogumiła Dzwoniarskiego¹⁵ i Jana Kujawy¹⁶.

na odcinku drogi z Słupcy do Łądu?; Pyt. 92 – Jak upływało Biskupowi życie w klasztorze Salezjanów w Łądzie od 16 I 1940 do 3 IV 1941 r.?; Pyt. 93 – Jak przedstawiały się jego rządy diecezją „z ukrycia” z Łądu?; Pyt. 97 – Czym się kierował, kiedy nie pozwalał duszpasterzom, nawet internowanym w Łądzie wyjechać do tzw. Generalnej Guberni?; Pyt. 98 – jak się zachowywał do wysuniętej przez władze niemieckie propozycji objęcia rządów diecezji lubelskiej?; Pyt. 99 – Jak i do kogo się wypowiadał, że w celu uproszenia miłosierdzia Bożego dla Kościoła w Polsce i Ojczyzny gotów jest złożyć własne życie w ofierze Bogu?; Pyt. 101 – Jak zachowywał się przy kolejnym wywożeniu „W nieznane” z Łądu w dniu 3 kwietnia 1941 r.?. Por: Kwestionariusz wypełniony dotyczący życia, działalności, prześladowań, śmierci i cnót sługi Bożego biskupa Michała Kozala (1893-1943), rozesłany w 1960 roku przez postulatora jego beatyfikacji. opracował i wydał ks. Stanisław Librowski b. postulator, Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne (ABMK) 57(1988), s. 273 -312.

⁹ J. Wąsowicz, *Łądcy męczennicy. Obóz dla duchowieństwa w Łądzie n/Wartą styczeń 1940 – październik 1941*, Łąd 2000.

¹⁰ F. Korszyński, *Jasne promienie w Dachau*, Poznań-Warszawa 1985.

¹¹ S. Librowski, *Kalendarium życia, cierpień, działalności i uznania księdza Stanisława Librowskiego*, ABMK 58 (1988), s. 269-549.

¹² J. Świniarski, *Łąd – niedawny etap męczeństwa*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, nr 6-10 (1967), s. 225-235.

¹³ W. Bartoń, *Życie łądzkich więźniów (wspomnienia)*, w: J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji św. Jacka Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce*, T. V 1939-1945, Pogrzebień 1968 (mps.), s. 139-151; toż. w: J. Wąsowicz, op. cit., s. 48-60.

¹⁴ *Notes ks. Franciszka Drzewieckiego*, w: J. Borowiec, F. Peloso, Ks. Franciszek Drzewiecki, nr 22 666: *Światło w ciemnościach Dachau*, Warszawa 1995.

¹⁵ B. Dzwoniarski, *Spóźnione wspomnienia*, Maków Mazowiecki 29 październik 1999 r., w: J. Wąsowicz, op. cit., s. 61-72.

¹⁶ T. Kubacki, *Emisariusz ks. Szczygłowski*, wywiad z Janem Kujawą, „Gazeta Słupcka”, nr 31(415), Słupca 5.08. 1998 r.

Problematyki łódzkiego obozu pośrednio dotyczą publikacje dotyczące poszczególnych męczenników¹⁷ oraz misji z jaką do Łądu z polecenia Nuncjatury Apostolskiej w Berlinie przybył O. Eberhard Wigge¹⁸.

Ostatnia grupa publikacji związana jest nie tyle z historią łódzkiego obozu, co z uroczystościami ku czci łódzkich Męczenników, jakie po zakończeniu wojny odbywały się w klasztorze. Warto je w tym miejscu przywołać, gdyż stanowią one świadectwo pamięci o duchownych, którzy oddali swoje życie za wiarę i ojczyznę oraz dokumentują rozwój kultu Męczenników ostatniej wojny w łódzkim klasztorze¹⁹.

LISTA KSIĘŻY INTERNOWANYCH W ŁĄDZIE W PAŹDZIERNIKU 1941 r.

W niniejszym artykule chcemy zaprezentować najcenniejszy dokument archiwalny, dotyczący obozu w łódzkim klasztorze – „Listę duchownych internowanych w Łądzie 6 X 1941 r.”. Najcenniejszy i zarazem jedyny, jaki zachował się z tamtych czasów, pomijając skromny materiał fotograficzny i dwa numery „Exsula” – gazetki obozowej wydawanej w Łądzie przez kilku księży i kleryków, które stanowią inny typ archiwaliów, niż prezentowany przez nas dokument.

Data powstania listy – 6 października 1941 r. – jest związana z przeprowadzoną w tym czasie, wcześniej zaplanowaną przez okupanta, powszechną akcją

¹⁷ Wśród prac, w których obóz w Łądzie przewija się najczęściej wyróżnić należy: T. Kaczmarek, *Męczennicy za wiarę. Słudzy Boży z Diecezji Włocławskiej*, Włocławek 1999; S. Biskupski, *Męczeńskie biskupstwo ks. Michała Kozala*, Włocławek 1987; W. Frątczak, *Biskup Michał Kozal. Życie – Męczeństwo – Kult*, Warszawa 1987; L. Królik, *Pięciu kapłanów męczenników: Archutowski, Detkens, Oziębłowski, Sajna, Woźniak*, Warszawa 1994; S. Librowski, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji włocławskiej 1939-1945*, Włocławek 1947; K. Majdański, *Ks. Henryk Kaczorowski*, „Ateneum Kapłańskie”, nr 404 (1976), s. 404-410; tenże: *Błogosławiony Biskup Michał, Męczennik i inni*, Szczecin 1989; T. Rulski; *Ks. Pralat Michał Woźniak, dziekan w Kutnie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” nr 8/1965, s. 188-191; J. Borowiec, F. Peloso, *Ks. Franciszek Drzewiecki*, Nr 22666: *Światło w ciemnościach Dachau*, Warszawa 1995; J. Borowiec, *Ks. Franciszek Drzewiecki (1908-1942)*, Warszawa 1991.

¹⁸ J. Arlik, *Z okupacyjnej przeszłości. Próba ratowania od zagłady księży werbistów*, w: *Kościół Katolicki na Ziemiach Polski w czasie II wojny Światowej*, Materiały i studia pod red. ks. F. Stopniaka, T. VII, z. II, Warszawa 1978, s. 324-335; T. S. Ledóchowska, *Stolica święta a pokój*, „Ateneum Kapłańskie”, nr 372 (1971), s. 45-58.

¹⁹ *Uroczystości dziękczynne w Łądzie n. Wartą za beatyfikację biskupa Michała Kozala*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, nr 11-12/1987, s. 276-277; *Uroczystości w Łądzie dla uczczenia Martyrologium Duchowieństwa*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, nr 6-7/1967, s. 225-235; J. Wąsowicz, *Uroczystości ku czci łódzkich męczenników*, „Ład Boży”, nr 51(865), Częstochowa-Włocławek 19 XII 1999, s. I-II, toż. „Kronika Diecezji Włocławskiej”, nr 11(1999), s. 667-668.

aresztowań duchowieństwa w Kraju Warty. Duchowieństwo katolickie pozbawiono wolności z inicjatywy Artura Greisera namiestnika Rzeszy w Kraju Warty i Heinricha Himmlera – Reichsfürera SS i szefa policji niemieckiej. Akcja była jednym z przejawów antykościelnej polityki hitlerowców, podpartej prawnymi rozporządzeniami: prawa wyznaniowego z 13 września 1941 r., wydanego przez Greisera dla Kraju Warty, które sprowadzało związki wyznaniowe do statusu stowarzyszeń prywatnych, których administracja wewnętrzna w znacznym stopniu była ograniczana przez państwo oraz okólnika Himmlera z 27 sierpnia 1941 r., wydanego w związku z agresją Niemiec na ZSRR, w którym rozporządza o aresztowaniu i umieszczeniu w obozach koncentracyjnych „*wszystkich klechów – podżegaczy, wrogich Niemcom Czechów i Polaków, jak również komunistów i podobną hołotę*”²⁰. Październikowa fala aresztowań miała charakter ogólnookręgowy i objęła swym zasięgiem wszystkie trzy regencje Kraju Warty: poznańską, inowrocławską i łódzką. Duchowni pozbawieni w ramach tej akcji wolności, zostali rozmieszczeni w trzech obozach internowania: w Konstancinie k/Łodzi, w Forcie VIII w Poznaniu i w Łądzie²¹.

Prezentowany dokument jest wiernym duplikatem listy sporządzonej z polecenia gestapo, wykonanym przez jednego z księży więźniów, prawdopodobnie ks. Beniamina Mazalona²², i następnie potajemnie przekazanym ówczesnemu kierownikowi Szkoły Podstawowej w Łądzie – Ryszardowi Michalskiemu²³. Ten, aż do 9 listopada 1967 skrętnie przechowywał listę internowanych księży, po czym przesłał ją ks. Janowi Wosiowi SDB, który zajmował się badaniem martyrologii duchowieństwa w czasie II wojny światowej. Ksiądz Woś przepisał listy na maszynie i przesłał je kilku osobom i ośrodkom. Tak trafiły one w ręce ks. Wiktora Jace-

²⁰ Cytat za: J. Sziling, *Hitlerowska polityka eksterminacji duchowieństwa katolickiego w Kraju Warty*, w: *Akcje okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego w Kraju Warty*, praca zbiorowa pod red. Antoniego Galińskiego i Marka Budziarka, Łódź 1997, s. 21.

²¹ K. Śmigiel, *Aresztowania duchowieństwa w rejencjach poznańskiej i inowrocławskiej*, w: *Akcje okupanta hitlerowskiego...*, s. 29-31.

²² Wskazuje na niego w swoich zapiskach ks. Jacewicz. Por. ArIP,teczka: Ks. W. Jacewicz – Łąd; ks. Beniamin Mazalon – w chwili aresztowania pełnił funkcję kapelana szpitala w Wągrowcu, ur. 29 IV 1909 r. w Trłong powiat mogileński, święcenia kapłańskie przyjął 12 VI 1932 r. w Poznaniu, aresztowany 6 X 1941 r. i uwięziony w Łądzie (pozycja 40 na „Liście”), w obozie koncentracyjnym w Dachau od 30 X 1941 r. – nr obozowy 28417, zginął w transporcie inwalidów z 18 V 1942 r., Por. W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., t. V z. III, s. 47.

²³ Fakt ten jest potwierdzony przez ks. Jacewicza i ks. Wosia. Istnieje także inna wersja przytoczona przez Bogumiła Dzwoniarskiego. Twierdzi on, że listę internowanych z klasztoru w Łądzie wyniósł jego brat Józef Dzwoniarski i przekazał ją panu Sznajderowi, nauczycielowi z Łądku. Panowie Sznajder i Michalski utrzymywali bliskie kontakty i stąd, jego zdaniem, lista trafiła do Ryszarda Michalskiego. Por. Wywiad z Bogumiłem Dzwoniarskim z dnia 19. 11. 2000 r. (w posiadaniu autora)

wicza, z którym ks. Woś w swoich badaniach współpracował. Dzisiaj, możemy je odnaleźć we wspomnianych już zespołach archiwalnych w Pile.

Publikowana w niniejszym artykule lista, w sposób znaczący wpłynęła na ustalenie personaliów i liczby duchownych więzionych w obozie przejściowym w Łądzie w październiku 1941 r., co wcześniej badaczom dziejów martyrologii duchowieństwa w czasie II wojny światowej, sprawiało sporo trudności²⁴. Zawiera ona kolejno: imię i nazwisko internowanego, datę i miejsce urodzenia oraz ostatnie miejsce zamieszkania. Obejmuje nazwiska 82 księży z diecezji: gnieźnieńskiej, poznańskiej, wrocławskiej, płockiej, warszawskiej, łódzkiej oraz ze zgromadzenia Misjonarzy św. Rodziny i zakonu Braci Mniejszych Reformatów. Spośród internowanych w Łądzie duchownych większość została wywieziona do Dachau. Wyjątek stanowi 8 kapłanów, którzy po kilku dniach internowania zostało zwolnionych. Dwóch starszych księży z diecezji wrocławskiej, ks. Piotr Gogolewski i ks. Jan Szwarz, zostało około 20 października wywiezionych do Pызdr i tam rozstrzelanych. Oprócz kapłanów odnotowanych na liście, w październiku 1941 r. do obozu w Łądzie trafili jeszcze inni duchowni. Zostali internowani po 6 października, stąd ich nazwisk na prezentowanym wykazie nie odnajdziemy.

Prezentowana lista zawiera w oryginale drobne błędy literowe, które zostały poprawione w oparciu o dane zawarte w monumentalnym „Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945”²⁵.

DIE GEISTLICHEN INTERNIERTEN IN LOND VOM 6. X. 1941.

Nr	Name u. Vorname	Geburtsdatum	Geburtsort	Letzter Wohnort	Bemerkungen.
I.	Andrzejak Franciszek	21.X.1904	Drzewce Krs. Konin	Wilczyn Krs. Gnesen	

²⁴ Przed odnalezieniem publikowanej przez nas listy, próby zestawienia nazwisk internowanych księży dokonano w ramach relacji z uroczystości dla uczczenia martyrologium duchowieństwa, jakie odbyły się w Łądzie 23 V 1967 r., która to relacja została opublikowana w „Kronice Diecezji Wrocławskiej”, Zob. *Łądz – niemiecki obóz przejściowy dla duchowieństwa*, opr. x. S. S., KDW, nr 6-10 (1967), s. 235-240; Opublikowane zestawienie posiada jednak wiele nieścisłości, które w kolejnych publikacjach zostały sprostowane m.in. dzięki odnalezionej „Die Geitlichen internierten in Lond vom 6 X 1941”

²⁵ W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., t. IV z. II: *Diecezja Płocka*, s. 273-339; *Diecezja Łódzka*, s. 269; *Archidiecezja Warszawska*, s. 343-389; t.V z. III: *Archidiecezja Gnieźnieńska*, s. 9-85; t.VI z. IV: *Archidiecezja Poznańska*, s. 15-188; *Diecezja Włocławska*, s. 407-526; t. IX z. V: *Zgromadzenie Księża Misjonarzy św. Rodziny (MSF)*, s. 337-356; *Zakon Braci Mniejszych Prowincja MB Anielskiej (OFM) Reformaci*, s. 194-201.

2.	Bogacz Mieczysław	7.X.1898	Szadłowice Krs. Hohensalsa	Karlsdorf Krs. Gnesen	
3.	Cegielski Władysław	3.II.1879	Gnesen	Modliszewko Krs. Gnesen	
4.	Choynowski Teofil	10.XII.1880	Waldau Krs. Wartbrücken	Tonningen- Kłodawa	
5.	Czapla Jan	25.I.1901	Proszęń Krs. Piotrków	Wartbrücken	
6.	Dahlke Franciszek	27.XI.1883	Toniszewo, Krs. Wągrowiec	Gnesen	
7.	Dębiński Antoni	7.III.1867	Gąsiorów, Krs. Koło	Głogowiec- Strzelce	
8.	Eliasz Wincenty	1.VII.1883	Częstochowa	Zgłowiączka	
9.	Fischbach Henryk	14.I.1876	Klecko, Krs. Gnesen	Gnesen	
10.	Frankiewicz Piotr	22.VI.1872	Babsk, Krs. Rawa Mazowiecka	Imielno- Łanięta Krs. Kutno	
11.	Garwoliński Wacław	4.X.1879	Goryń-Jeleński Krs. Radom	Hermannsbad	
12.	Gąsowski Jan	29.XI.1875	Warele-Stare Krs. Wysokie Maz.	Borysławice	
13.	Gizowski Edmund	13.XI.1876	Chodecz, Krs. Leslau	Göss-Redern- Gross Red. Osiek Wielki- Wartbr. vom:8.X.	

14.	Głazewski Jan	2.I.1908	Chrzanowo, Krs. Makowo	Osmolin, Krs. Gostynin	
15.	Godlewski Julian	13.VII.1874	Godlewo-Łuby Krs. Ostrów Maz.	Ostrowąż, Krs. Schlusselsee	
16.	Gogolewski Piotr	28.VI.1851	Tuszyn-Łódź	Hermannsbad	
17.	Greinert Bronisław	17.X.1869	Scharlottenhüt- te Krs. Kempen	Gnesen	
18.	Guranowski Zygmunt	22.IV.1872	Dęby Szlacheckie Krs. Koło	Giewartów Krs. Konin	
19.	Guranowski Paweł	25.I.1881	Władysławów, Krs. Konin	Izbica Kujawska Krs. Leslau	
20.	Hoffmann Filip	24.V.1876	Łukowo, Krs. Wirnitz	Gnesen	
21.	Jaskulski Telesfor	14.XII.1905	Stawiszyn Krs. Kalisz	Zyck, Krs. Gostynin	
22.	Jędrychowski Józef	3.VII.1871	Studzienice Krs. Gostynin	Michelin bei Leslau	
23.	Kasinski Stanisław	13.IV.1872	Kutno	Wąsosze	
24.	Kiszkurno Antoni	15.IX.1911	Łuckowszczy- zna Krs. Borysow	Nieszawa, Krs. Hermannsbad	
25.	Kochanowicz Bronisław	3.IX.1887	Leslau	Seestetten	
26.	Kompanowski Stefan	10.V.1910	Mniszki, Krs. Konin	Broniszewo, Krs. Hermannsbad	
27.	Kozanecki Adam	19.X.1891	Sworawa, Krs. Lentschütz	Rollensee	

28.	Kuliński Stanisław	19.IV.1888	Konstantynowo Krs. Wirsitz	Blutenau, Krs. Mogilno	
29.	Kuliński Stefan	19.XII.1873	Wartbrücken	Brest- Kujavien	
30.	Langier Jan	24.XII.1864	Chorzenice, Krs. Radomsko	Błenna- Blenwitz Krs. Wartbrücken vom 8.X.	
31.	Ludwikiewicz Stefan	1.II.1873	Lądek, Krs. Konin	Morzysław, Krs. Konin	
32.	Łaskiewicz Stanisław	28.XI.1867	Nagórna-Wieś, Krs. Wartbrücken	Złotków	
33.	Łukaszczyk Stanisław	6.XI.1890	Gogolin, Krs. Gross-Strehlitz	Morzysław, Krs. Konin	
34.	Makowski Aleksander	24.V.1875	Miłoszyce, Krs. Olkusz	Roggen, Krs. Konin	
35.	Marciniak Ignacy	25.VII.1897	Piotrkówek Krs. Gostynin	Białe, Krs. Gostynin	
36.	Margoński Antoni	16.I.1868	Borysławiec, Krs. Koło	Umecke, Krs. Wartbrücken	
37.	Markiewicz Jan	10.VIII.1898	Przesławice Krs. Miechów	Konin	
38.	Maternowski Gustaw	21.VII.1871	Chorzele, Krs. Przasnysz	Lubraniec, Krs. Leslau	
39.	Maykowski Hilary	14.I.1895	Rogowo, Krs. Przasnysz	Milonice, Krs. Kutno	
40.	Mazalon Beniamin	29.IV.1909	Trlong, Krs. Mogilno	Eichenbrück Wągrowiec	
41.	Mikołajczyk Andrzej	18.XI.1887	Bilczew, Krs. Konin	Lubań, Krs. Wartbrücken	

42.	Mikusiński Jan	22.XII.1899	Stawiszyn. Krs. Kalisz	Kawnice, Krs. Konin	
43.	Mocarski Ludwik	14.II.1871	Radziwiłłów, Krs. Szczuczyn	Sanniki, Krs. Gostynin	
44.	Morosewitsch Karol	14.XI.1880	Choroszcz, Krs. Białystok	Chełmno, Krs. Wartbrücken	
45.	Mrotek Edward	12.I.1883	Trzebosz, Krs. Wirszitz	Schwortburg, Krs. Eichenbrück	
46.	Nitecki Antoni	10.VI.1875	Okrajszów, Krs. Radomsko	Kościelec, Krs. Wartbrücken	
47.	Noak Teodor	23.VIII.1878	Marienbuerg, Krs. Posen	Klostersee	
48.	Nowicki Józef	11.I.1869	Walewice, Krs. Łowicz	Leslau	
49.	Owczarek Stanisław	20.VIII.1905	Warschau	Żychlin, Krs. Kutno	
50.	Oziębłowski Michał	28.IX.1900	Izdebna, Krs. Błonie	Kutno	
51.	Papieski Mikołaj	30.X.1868	Waliszew, Krs. Łowicz	Zakrzewo, Krs. Hermannsbad	
52.	Pawlak Tadeusz	8.X.1905	Jakschitz, Krs. Hohensalsa	Gnesen	
53.	Piszczygłowa Stanisław	6. V. 1878	Komorze, Krs. Jarotschin	Schafkirch, Krs Eichenbrück	
54.	Rosiński Józef	2.III.1872	Wartbrücken	Stare-Miato, Krs. Konin	

55.	Rydzewski Czesław	12.VII.1874	Opatówek, Krs. Kalisz	Bedlno, Krs. Kutno	
56.	Ryglewicz Szczepan	24.XII.1894	Cywiny, Krs. Płońsk	Duninów, Krs. Gostynin	
57.	Scherwentke Max	14.XII.1904	Schemmingen, Krs. Kempen	Mühlendort, Krs. Gnesen	
58.	Skowronek Michał	3.X.1867	Klementowice Krs. Puławy	Michelin bei Leslau	
59.	Skupieński Edward	2.VII.1883	Warschau	Łąki, Krs. Kutno	
60.	Ślisiński Lambert	16.IV.1897	Pabianice	Deuschenek	
61.	Sobiepanek Tomasz	24.XI.1867	Emin, Krs. Węgrów	Hermannsbad	
62.	Sobolewski Feliks Jan	22.XII.1873	Łomża	Rudułtowo	
63.	Stanisz Stanisław	27.XII.1872	Limanowa	Orle, Krs. Hermannsbad	
64.	Styczyński Tadeusz	13.IV.1870	Schrimm an der Warthe	Gnesen	
65.	Suszczyński Karol	22.IX.1870	Posen	Wagrowiec	
66.	Szwabiński Michał	8.IX.1901	Szczytnik, Krs. Gnesen	Grabkowo, Krs. Leslau	
67.	Szwarc Jan	27.VIII.1888	Gocanowo, Krs. Strzelno	Hermannsbad	
68.	Tołkacz Wacław	25.IX.1897	Ozorków	Sławek, Krs. Konin	
69.	Topoliński Jan	12.VII.1871	Konin	Wartbrücken	
70.	Turchan Jan	19.IX.1879	Biskupiec Krs. Krakau	Leslau	
71.	Trzybiński	5.II.1887	Opalenica-	Langenslingen Krs. Gnesen	

72.	Wilkans Julian	18.XII.1886	Oówieka, Krs. Konin	Wiesental, Krs. Gnesen	
73.	Wiśniewski Józef	24.II.1875	Bielsk	Lubraniec	
74.	Wiśniewski Ludwik	13.VIII.1864	Tatar, Krs. Rawa Mazowiecka	Hermannsbad	
75.	Wojciechowski Jan	25.XII.1876	Ruda bei Rogoźno, Krs. Obornik	Kozielsko, Krs. Eichenbrück	
76.	Wojtysiak Władysław	13.V.1897	Konin	Königseichen - Dęby Królewskie [Szlacheckie]	
77.	Woźniak Michał	9.IX.1875	Suchy Las, Krs. Błonie	Kutno	
78.	Wrzaliński [Wincenty]	29.IV.1876	Cierpigosz, Krs. Mława	Byczyna	
79.	Zagańczyk Stefan	12.VIII.1895	Aleksandrow, Krs. Minsk- Mazow.	Nowe	
80.	Zagórski Leon	28.VI.1878	Pilica, Krs. Olkusz	Mąkoszyn, Krs. Hermannsbad	
81.	Załuska Paweł	27.VI.1877	Godlewo- Cechny Krs. Ostrow Maz.	Bierzwienna	
82.	Zawadzki Ludwik	24.VIII.1886	Warszawa	Dąbie Kujawskie Krs. Leslau	

Zusammenfassung

Das von den Salesianern Don Boscos administrierte ehemalige Zisterzienserklöster in Łąd wurde während des zweiten Weltkrieges (vom Januar 1940 bis zum Oktober 1941) von deutschen Besatzern in ein Internierungslager für 152 verhaftete katholische Diözesan- und Ordensgeistlichen verwandelt. Viele von ihnen wurden nach Dachau transportiert und als Märtyrer ermordet. Unter ihnen wurden sieben Priester, Priesteramtskandidaten und Bischof Michał Kozal vom Papst Johannes Paul II seliggesprochen. Der vorliegende Aufsatz bespricht den gegenwärtigen Forschungszustand von der Internierungslagergeschichte in Łąd und liegt zugleich das wichtigste Archivadokument von diesen Zeiten: „Die Geistlichen internierten in Lond vom 6. X. 1941“ vor.